

УДК [271.2:322](477)«1917/1920»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.37>

Проданюк Ф.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

Корчук В.І.

Український гуманітарний інститут

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

У науковому дослідженні проаналізовано зміст, складові частини, методи та механізми впровадження більшовицької атеїстичної моделі на території Радянської Росії в 1917 – першій половині 1920-х рр. Автори акцентують увагу на тому, що в 1917–1918 рр. на теренах Радянської Росії було започатковано будівництво секуляризаційної моделі відносин держави і церкви: ліквідовано церковне та монастирське землеволодіння, Російська православна церква (РПЦ) та інші церкви втратили монополне право вести реєстрацію актів цивільного стану. 20 січня 1918 р. ухвалено Декрет «Про свободу совісті, церковних та релігійних організацій», який проголосив про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви. У грудні 1917 – січні 1918 рр. у Радянській Росії затверджено ряд законодавчих актів, які мали сприяти поступовому вилученню з повсякденного життя нової держави релігійних обрядів.

На початку 1918 р. керівництво Радянської Росії віддало перевагу конфронтаційній моделі відокремлення церкви від держави, для якої були характерні такі риси: обмеження чи повна заборона матеріального та правового становища церкви, тиск державних органів на релігійні об'єднання, обмеження прав свободи совісті, контроль за поведінкою віруючих тощо.

У 1918 р. більшовики розпочали наступ проти РПЦ. У сучасній історіографії дослідники виділяють такі причини боротьби керівництва Радянської Росії проти РПЦ: негативне відношення до церкви та релігії – складова частина програми більшовицької партії; в листопаді 1917 р. РПЦ проголосила про свою опозиційність до нової влади; її лідери прагнули зберегти статус державної церкви; РПЦ була носієм альтернативної ідеології; могла мобілізувати під своїми прапорами значну частину населення колишньої Російської імперії на боротьбу з більшовиками; церква володіла матеріальними та фінансовими ресурсами, підтримувала білий рух тощо. З метою дискредитації та обмеження впливу РПЦ на населення більшовики підготували та провели ряд кампаній. Серед них однією з перших стала кампанія по «розкриттю моцій». Вона розпочалася в 1918 р., а вже через рік набула масового характеру. У січні 1922 р. більшовики розпочали в Росії масову кампанію з вилучення церковних коштовностей.

На початку 1920-х рр. значного поширення в РПЦ набув рух за оновлення церкви. У 1923 р. утворюються три церковні течії (церкви), «Жива Церква», «Союз церковного відродження» та «Союз громад давньоапостольської церкви».

У національних республіках значного поширення набув автокефальний рух. Масовий характер він отримав у Грузії, Україні та Фінляндії.

Важливе місце в конфесійній політиці більшовицької влади відводилося антирелігійній агітації та пропаганді. Її основні положення були ухвалені у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б). З'їзд затвердив спеціальну резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди», де були конкретизовані основні пункти масштабної антирелігійної пропагандистської діяльності більшовицьких організацій. У 1923 р. з'являються атеїстичні журнали «Безбожник» та «Безбожник у станка», створено наукове товариство «Атеїст», посилює свою роботу Всесоюзна спілка воєвничих безвірників. Однією зі складових частин антирелігійної агітації та пропаганди стала боротьба зі святкуванням релігійних свят.

Більшовики використовували проти священників та керівництва РПЦ різноманітні засоби примусу й тиску: гоніння, арешти та розстріли. Посилення більшовиками репресій проти РПЦ та загострення внутрішніх конфліктів у самій церкві призвели до загальноцерковної кризи. Арешт Патріарха Тихона (1922 р.), а згодом і його смерть (1925 р.) на тривалий час позбавили церкву можливості обрати нового Патріарха.

Ключові слова: Російська православна церква, атеїзм, політика, більшовики, релігія, церква.

Постановка проблеми. Революційні події 1917 р. мали значний вплив на суспільно-політичне, соціально-економічне та національно-культурне життя народів, що проживали на території колишньої Російської імперії. Не оминули вони й РПЦ. Прийшовши до влади восени 1917 р., більшовики здійснили спробу втілити в життя більшовицьку модель державно-церковних відносин. У 1919 р. вона була перенесена на територію Радянської України та інших республік. Тому вивчення цього досвіду має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії питання взаємовідносин церкви та держави в 1917 – першій половині 1920-х рр. проаналізували Б. Андрушишин, О. Балягузова, М. Баюк, Ю. Волосник, Д. Гайнетдінов, В. Ганзуленко, Ю. Дорошенко, Т. Євсєєва, С. Здіорук, В. Кваса, Н. Крилова і І. Лаврова, А. Киридон, О. Поцулко, О. Реєнт і О. Лисенко, В. Ульяновський, Л. Чупрій та інші.

Різні моделі державно-церковних відносин узагальнено в дисертаційних дослідженнях Т. Висоцької, О. Ігнатуши, І. Преловської, В. Силантьєва, Є. Сніда, О. Чучаліна, М. Щербаня та інших. Наукову цінність для вивчення даної проблеми мають монографічні роботи В. Бліхара, Т. Євсєєвої, А. Киридон та інших.

Значний доробок накопила й зарубіжна історіографія. Політику більшовиків щодо РПЦ досліджують сучасні російські вчені І. Куніцин, А. Соколов, І. Спасенкова та інші.

Постановка завдання. Автори наукового дослідження ставлять перед собою мету проаналізувати зміст, складові частини, методи та механізми впровадження більшовицької атеїстичної моделі на території Радянської Росії в 1917 – першій половині 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній історіографії існують декілька підходів щодо періодизації антирелігійної політики радянської влади. Однак всі вони сходяться в тому, що її перший період охоплює 1917–1929 рр. Ряд вітчизняних дослідників пропонують виділити в ньому декілька етапів. Зокрема, О. Буняк в антирелігійній боротьбі впродовж 1920–1930-х рр. виділяє три етапи, кожен з яких розпочинається черговим визначальним актом, ухваленим партійно-державним керівництвом: I-й етап (1917–1923 рр.); II-й етап (1923–1929 рр.); III-й етап (1929–1930-ті рр.) [1, с. 71–72]. Позитивно оцінюючи даний підхід О. Буняк, автори акцентують увагу на тому, що для визначення часових рамок періодизації за основу

слід брати не лише партійні рішення, але й ураховувати характерні риси церковного життя. Пропонуємо визначити часові рамки першого етапу: 1917 – перша половина 1920 рр.

Повалення царизму позбавило РПЦ статусу державної релігії. Влітку 1917 р. Тимчасовий уряд відмовився від ідеологічного зв'язку з РПЦ (за винятком діяльності військових священників) та здійснив ряд кроків щодо розмежування державних і церковних структур у питаннях цивільного права і народної освіти [2, с. 518]. У нових умовах церква мала самостійно вирішувати питання налагодження взаємовідносин з державою, запроваджувати нову систему управління РПЦ та давати відповіді на ряд нагальних проблем церковного життя. Однак Синод і Помісний Собор РПЦ тривалий час не давали чіткої відповіді на ці питання. Навпаки, члени Собору відкрито почали відстоювати свої консервативні погляди [2, с. 485–486]. Їхнє вирішення вони відкладали до Установчих Зборів.

Більшовики прийшли до влади з чіткою антирелігійною програмою, яку ще в XIX ст. розробили К. Маркс та Ф. Енгельс. Її положення лягли в основу програми РСДРП, яка була затверджена у 1903 р. [3]. У ній проголошувалися такі завдання партії: встановлення демократичної республіки, забезпечення свободи совісті, рівноправність громадян незалежно від віри та релігії тощо. Одним із найважливіших завдань партії було проголошено відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви [3, с. 420–421]. У 1903–1917 рр. політичні вимоги більшовиків щодо взаємовідносин держави і церкви були розвинуті та конкретизовані В. Леніним у багатьох його працях. Зокрема, у квітні–травні 1917 р. він написав роботу «Матеріали по перегляду партійної програми». У ній В.І. Ленін наполягав доповнити пункт з вимогою відділення церкви від держави і школи від церкви тезою про необхідність запровадження повної світської школи» [4, с. 146–148]. У листопаді 1917 р. більшовики приступили до втілення в життя власної моделі державного будівництва. Нова влада відмінила положення царських законів щодо церкви і релігії та розпочала підготовку власного антирелігійного законодавства. Одним із перших її законодавчих актів став Декрет «Про землю», ухвалений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Згідно з положеннями та пунктами Декрету «Про земельні комітети» від 4 (17) грудня 1917 р. на території Радянської Росії скасовувалася приватна власність на землю, а поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі з усім реманен-

том та будівлями передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів [5]. 2 (15) листопада 1917 р. РНК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) затвердила Декларацію прав народів Росії. Її третій пункт проголошував про «відміну всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень» [6, с. 40]. Ухвалені законодавчі акти ліквідували на території Росії державний статус РПЦ.

20 листопада (3 грудня) 1917 р. було оприлюднено Звернення РНК РРФСР «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», в якому керівництво Радянської Росії закликала мусульман підтримати владу більшовиків та гарантувало їм свободу й недоторканість національних і культурних установ, звичаїв та вірувань [7]. У 1917–1923 рр. мусульмани користувалися лояльним відношенням до ісламу більшовицької влади. Думаємо, що таку позицію можна пояснити прагненням більшовиків посилити свій вплив у регіонах, де компактно проживали прихильники ісламу. Більшовики лояльно відносились також до представників протестантських церков та прихильників юдаїзму. 17 січня 1918 р. при Народному комісаріаті у справах національностей РРФСР (НКНац, або Наркомнац) створили спеціальний Комісаріат у справах мусульман, а 19 січня – «Єврейський комісаріат». Нові органи, крім національно-культурних проблем, мали координувати й релігійні питання цих народів. Взимку 1917 р. більшовики налагодили тісні контакти з протестантською організацією «Світовий християнський союз молодих людей» [2, с. 600].

Прийняття у 1917 р. перших декретів започаткувало на теренах Радянської Росії секуляризаційні моделі державних відносин. Секуляризація – процес звуження сфери взаємодії релігії і церкви, ослаблення їх впливу практично на всі сфери життя суспільства, на свідомість, поведінку, побут і стиль життя більшості людей [8, с. 3]. Серед секуляризаційних моделей державних відносин з РПЦ більшовики віддали пріоритет конфронтаційній моделі відокремлення церкви від держави, для якої були характерні такі риси: обмеження чи повна заборона матеріального та правового становища церкви; тиск державних органів на всі релігійні об'єднання; обмеження прав свободи совісті; встановлення контролю за поведінкою віруючих тощо [9].

Важливе місце у впровадженні в життя даної моделі на теренах Росії належало Декрету «Про свободу совісті, церковних та релігійних органі-

зацій», який був ухвалений 23 січня 1918 р. Його перша стаття визначала, що церква відділяється від держави, а дев'ята говорила про відокремлення школи від церкви [10, с. 371–374]. Згодом даний Декрет увійшов у літературу під назвою «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він був ухвалений 20, а оприлюднений 23 січня 1918 р., тому в історичних працях можна зустріти дві дати його прийняття.

На думку низки дослідників, у декреті від 23 січня 1918 р. закріплювалися три положення, які було покладено в основу радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, у сукупності виключаючи саму можливість реалізації принципу відокремлення церкви від держави: 1) церковним і релігійним громадам було відмовлено в наданні права юридичної особи; 2) вони були позбавлені можливості володіти майном на правах власності; 3) їхнє майно було оголошене народним надбанням, тобто державі, яка сповідала атеїстичну ідеологію, було надане право власності на все майно, що перебувало у володінні церкви [11, с. 111, 12, с. 51].

У 1918 р. основні положення даного Декрету були конкретизовані в спеціальній постанові Народного комісаріату юстиції «Про порядок проведення в життя Декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 24 серпня 1918 р. [11, с. 112, 12, с. 52–53]. За підрахунками дослідниці І. Бальжик, з 1918 по 1924 рр. у Радянській Росії та в СРСР було прийнято 120 таких постанов, які обмежували свободу та внутрішнє життя РПЦ, а також інших церков [11, с. 112].

У науковій літературі існує декілька підходів щодо визначення початку наступу більшовиків на РПЦ. На думку українського дослідника М. Щербаня, декрет від 23 січня 1918 р. не був першим і унікальним законодавчим актом, а навпаки – став своєрідним «підсумком» і логічним продовженням низки попередніх законодавчих актів більшовиків щодо релігії та її інституцій [13, с. 42]. Йому передували прийняття наказу Народного комісаріату військових справ (НКВС) від 16 січня 1918 р., яким було ліквідовано інститут військових священників, розформовано його військове управління та конфісковано майно. 20 січня 1918 р. народний комісаріат державного опікування заборонив своїм наказом видачу коштів на утримання церков, каплиць, священнослужителів і на відправу церковних обрядів. Окремою постановою Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РРФСР було націоналізовано всі церковні

свічкові фабрики [13, с. 42–43]. Було також скасовано особливі права та привілеї РПЦ і православних священників: пільги щодо пересилки поштовою кореспонденцією, проїзду на залізниці тощо. 14 січня 1918 р. ухвалено рішення про ліквідацію придворного духовенства та про передачу його майна і приміщень у власність держави.

З перших днів приходу до влади більшовики розпочали створювати нову систему управління освітою. До 1917 р. в Росії цими питаннями опікувалися три відомства: міністерство народної освіти, відомство православного віросповідання та відомство імператриці Марії. 11 грудня 1917 р. було прийнято декрет про передачу всіх церковних шкіл у Народний комісаріат освіти. Ним церква позбавлялася права відкривати та утримувати семінарії, училища, академії та інші освітні заклади.

У грудні 1917 р. РПЦ разом з іншими церквами втратила монополію на вирішення питання про шлюб та розлучення. 18 грудня 1918 р. РНК РРФСР оприлюднила Декрет «Про цивільний шлюб, про дітей і ведення книг актів громадянського стану» [14, с. 161–163], а 19 грудня того ж року – Декрет «Про розірвання шлюбу». Декрети ВЦВК і РНК РРФСР скасували чинність старого законодавства Росії, проголосили вступ у силу нових принципів у сімейно-шлюбних відносинах й звільнили їх від впливу церкви і релігії [15]. Їхнє прийняття започаткувало появу на території Росії органів реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) й позбавило церкву монопольного права вести реєстрацію шлюбу, народження дітей та смерті. РПЦ користувалася таким правом з 1721 р., а магометанські метричні книги з'явилися на території Росії з 1829 р. У XIX ст. на території Росії таке право отримали й деякі інші церкви.

Автори не розділяють позицію відомої вітчизняної дослідниці А. Киридон, яка піддала сумніву поширену в історіографії тезу про те, що більшовики з перших днів приходу до влади розпочали здійснювати одновекторно-магістральний наступ на РПЦ. Період із листопаду 1917 р. по січень 1918 р. вона називає «декларативним». На думку вченої, більшовики в цей період залишались вірними марксистській доктрині щодо релігії і церкви, але чіткого плану втілення його в життя не мали [16, с. 13–14]. Вважаємо, що таку позицію більшовиків можна пояснити прагненням радянської влади певними локальними заходами проти церкви перевірити, чи отримає вона підтримку від населення. Авторі наукового дослідження розділяють тезу А. Киридон, що система репресивних

заходів проти РПЦ відшліфовувалася більшовиками протягом тривалого часу. Поряд із цим звертаємо увагу на те, що слід прислухатися до думки тих учених, які доводять: «на протистояння більшовиків і РПЦ значний вплив мала ідеологічна несумісність ленінської ідеології та інституту церкви. З перших днів приходу до влади більшовики прагнули витіснити РПЦ не лише з державного, а також із суспільного життя» [11, с. 107].

У листопаді 1917 р. відбулися значні зміни в системі управління РПЦ. Помісний Собор скасував синодну систему управління та відновив патріаршество. Патріархом обрали митрополита Московського і Коломенського Тихона (Василя Івановича Белавіна) [17, с. 54–55]. Після обрання Патріарха РПЦ зайняла опозиційну позицію до нової влади та встановила контакти з лідерами білого руху.

10 липня 1918 р. V Всеросійський з'їзд Рад затвердив першу радянську Конституцію, яка до 1925 р. визначала основні напрями державного будівництва в Радянській Росії. Стаття 13 закріплювала положення про відокремлення церкви від держави, а церкви – від школи. Усім громадянам надавалося право вести релігійну та антирелігійну пропаганду [18, с. 10]. Відповідно до її 65 статті «монахи та духовні служителі церков і релігійних культів не могли обиратися і бути обраними» [18, с. 24].

У сучасній українській та зарубіжній історіографії дано чітку відповідь на питання: чому керівництво РКП (б) та Радянської Росії зосередило головну увагу на боротьбу з РПЦ? Зокрема, на думку сучасного російського дослідника А. Соколова, в листопаді 1917 – січні 1918 р. РПЦ стала на бік опозиційних до радянської влади сил. Поряд із цим вона становила для більшовиків значну небезпеку як організована структура, яка мала розгалужену структуру по всій території Росії. РПЦ була також носієм альтернативної ідеології і могла мобілізувати під своїми прапорами значну частину населення колишньої Російської імперії [2, с. 17–18]. Важливе значення мало також і те, що тривалий час РПЦ була державною релігією. Револьюційні події 1917 р. започаткували в ній ряд демократичних процесів, але переважна більшість священників та керівництва церкви не вірили в те, що більшовики прийшли до влади надовго. Тому прагнули зберегти привілейоване становище церкви в Росії.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. розпочинається процес формування «войовничих» підходів радянської влади щодо православної

церкви. Поряд із критикою основних догматів та діяльності РПЦ більшовики надають підтримку опозиційним рухам у самій церкві. Основи таких підходів формувалися під контролем В. Леніна та Л. Троцького. До цієї роботи були залучені також В. Бонч-Бруєвич, А. Луначарський та інші. Значну антирелігійну роботу проводив П. Красіков. Він разом із А. Луначарським були авторами декрета Ради народних комісарів РСФРР від 23 січня 1918 р. «Про свободу совісті, церковних і релігійних організацій». Саме П. Красікову було доручено втілювати в життя даний декрет, а також призначено керівником створеного при V спеціальному відділі Наркомату юстиції РСФРР особливого підвідділу культів. Часто в літературі його називають ліквідаційним відділом. П. Красіков також був призначений редактором журналу «Революция и церковь», навколо якого був створений спеціальний актив «воинствующих безбожников» [19]. Одним з активних ідеологів антирелігійної кампанії був О. Ярославський, який з 1925 р. став головою Союзу воєвничих безбожників [20]. З першої половини 1918 р. в партійній та радянській пресі утверджується теза про антинародність, класову обмеженість і контрреволюційний характер РПЦ.

У 1918 р. керівництво РПЦ неодноразово відкрито виступало проти антицерковної політики більшовиків та критикувало основні напрями її внутрішньої і зовнішньої політики. 7 листопада 1918 р. Патріарх Тихон звернувся з листом до РНК, в якому звинуватив більшовиків не лише у скасуванні свободи слова та гоніннях проти віруючих, а і в розпалюванні громадянської ворожнечі [21, с. 131–132]. Відповіді на свій лист Патріарх так і не отримав, а більшовики посилили терор проти священників РПЦ. Масові арешти та розстріли священників змусили Патріарха у 1919 р. заборонити кліру брати будь-яку участь в антирадянських акціях [21, с. 132].

З 1919 р. більшовики вносять суттєві зміни в реалізацію своїх головних завдань антирелігійної роботи, які були затверджені на VIII з'їзді РКП(б) (1919) під час розгляду нової програми партії. Під час обговорення її проекту було акцентовано увагу на тому, що радянська влада забезпечила виконання вимоги партійної програми про відокремлення церкви від держави і школи – від церкви. Тому важливим напрямом антирелігійної кампанії більшовиків було визнано боротьбу з релігійними забобонами. У програмі були також конкретизовані головні умови їхнього подолання: повне руйнування зв'язку між експлуататорськими класами

і релігійною пропагандою; організація найширшої просвітницької та антирелігійної пропаганди [22, с. 401–402].

Важливою віхою посилення боротьби більшовиків із православною церквою став голод 1921–1923 рр., який охопив значну частину України, Поволжя і Північного Кавказу. Підставою до початку кампанії по вилученню коштовностей у РПЦ стала її активна участь у допомозі голодуючим та створення у серпні 1921 р. Всеросійського комітету допомоги голодуючим. Керівництво Радянської Росії миттєво відреагувало на дану ініціативу РПЦ. Вже через декілька тижнів після початку роботи комітету його діяльність була заборонена [23]. Зібрані церквою кошти і продовольство каральні радянські органи вилучили. Керівництво більшовицької партії вирішило використати вилучення церковних коштовностей для подолання голоду. Початком кампанії з вилучення церковних коштовностей слід вважати ухвалення постанови Президії ВЦВК – вищого законодавчого органу РСФРР «Про ліквідацію церковного майна», яку було прийнято 2 січня 1922 р. Керівництво РКП(б) тримало під постійним контролем питання діяльності РПЦ на території РСФРР і союзних республік. З цієї метою в жовтні 1922 р. при ЦК РКП(б) було створено антирелігійну комісію, яка проіснувала до 1929 р. У 1921–1923 рр. діяла також Центральна комісія з вилучення церковних цінностей (КВЦЦ), яку очолив Л. Троцький [24].

У відповідь на прийняття даної постанови Патріарх РПЦ Тихон звернувся до голови Президії ВЦВК М. Калініна з офіційним запитом. Однак відповіді він так і не отримав. Тому 15 (28) лютого 1922 р. Тихон апелює до священників та віруючих зі спеціальною Відозвою з приводу вилучення церковних цінностей [25]. У даному документі фактично звучав заклик до населення не підкорятися діючим законам і проявляти непокору більшовицькій владі.

Позиція Патріарха Тихона була негативно оцінена керівництвом РКП(б). За ініціативи Л. Троцького Патріарха заарештували, а проти його прихильників розпочалися гоніння та цькування. У періодичній пресі та в науково-популярній літературі з'являється термін «тихонівці». Таку назву отримали прихильники Патріарха. Останнього починають звинувачувати в тісних стосунках із зарубіжною частиною РПЦ та її керівником митрополитом Антонієм (Храповицьким), у проведеному контрреволюційній діяльності тощо.

Арешт Патріарха та активна позиція радянської влади сприяли церковному розколу в РПЦ в

1922–1923 рр., який отримав назву «Рух за оновлення». На його основі в РПЦ утворились три церковні течії «Жива Церква», «Союз церковного відродження» та «Союз громад давньоапостольської церкви». Першу очолив єпископ Антоній Грановський, а останню – Олександр Введенський. Представники оновлених церков, заручившись підтримкою більшовиків, розпочинають активну просвітницьку діяльність та прагнуть взяти під свій контроль керівні органи РПЦ. У цей період з'явилася значна кількість робіт їхніх прихильників [26]. У національних республіках значного поширення набув автокефальний рух. Масовий характер він отримав у Грузії, Україні та Фінляндії. Керівництво РПЦ вороже відносилось до даних процесів та ігнорувало будь-які контакти з його представниками.

У 1921 р. РКП(б) ставить перед членами партії завдання брати активну участь в антирелігійній агітації та пропаганді. На XII з'їзді партії (1923) було ухвалено Резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди». У ній було підкреслено, що партія досягла значних успіхів у боротьбі з РПЦ та її керівництвом. Однак на місце РПЦ прийшли представники протестантських та інших церков. «При цих умовах робота партії по остаточному руйнуванню релігійних вірувань у всіх видах серед робітничих і селянських мас неминуче набуває перш за все характер поглибле-

ної систематичної пропаганди» [27]. На XIII з'їзді РКП(б) у 1924 р. були конкретизовані форми та методи антирелігійної агітації та пропаганди серед селян. Одним зі складників антирелігійної агітації та пропаганди стала боротьба зі святкуванням релігійних свят.

У 1922–1923 рр. радянська влада розпочала боротьбу з представниками інших церков та релігій на території Росії. Вона ухвалила ряд законодавчих актів, якими посирила кримінальну відповідальність за участь у релігійній освітній діяльності серед неповнолітніх, заборонила благодійну діяльність церкви, збільшила податковий тиск на церкву та священників. З 1925 р. заборонялись будь-які релігійні процесії та служба поза межами храмів.

Посилення більшовиками репресій проти РПЦ та загострення внутрішніх конфліктів у самій церкві призвели до загальноцерковної кризи. Арешт Патріарха Тихона (1922 р.), а згодом і його смерть (1925 р.) на тривалий час позбавили церкву можливості обрати нового Патріарха.

Висновки. Таким чином, у 1917 – першій половині 1920-х рр. більшовики активно впроваджували конфронтаційну модель відокремлення церкви від держави. РКП(б) широко використовувала проти священників і керівництва РПЦ різноманітні засоби примусу й тиску: гоніння, арешти та розстріли.

Список літератури:

1. Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930 рр. *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви* : Матеріали Міжнарод. науково-практ. конф. м. Київ, 11 червня 2015 р. Київ, 2015. С. 71–78.
2. Соколов А.В. Государство и православная церковь в России, февраль 1917 – январь 1918 гг. : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2014. 810 с.
3. Документы и материалы II съезда РСДРП. 17 июля – 10 августа (30 июля – 23 августа) 1903 г. Программа Российской социал-демократической рабочей партии. *Второй съезд РСДРП. Протоколы*. Москва, 1959. С. 418–424.
4. Ленин В.И. Материалы к пересмотру партийной программы. *Полн. собр. соч. В.И. Ленина*. Москва, 1973. Т. 32. С. 146–148.
5. Хміль І.В. Декрет про землю 1917. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2004. Т. 2: Г-Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dekret_pro_zemlyu_1917
6. Декреты Советской власти. Москва : Гос. Изд-во полит. литературы, 1957. Т. I. С. 39–41.
7. Обращение Совета Народных Комиссаров «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». *Из истории гражданской войны в СССР. 1918–1922. Сб. док. и материалов* : в 3 т. Москва : Советская Россия, 1960. Т. 1. 699 с.
8. Піх Ю.А. Секуляризація і десекуляризація правових систем релігійного типу : дис. ... канд. юридичних наук : 12.00.01. Львів, 2017. 226 с.
9. Оніщук С.В. Моделі державно-церковних відносин. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-02\(12\)/4.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-02(12)/4.pdf)
10. Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах. *Декреты советской власти* : сб. док. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ин-т истории АН СССР. Москва : Политиздат, 1957–1997. Т. 1. С. 371–374.

11. Бальжик І.А. Відносини держави і церкви: «Симфонія влад» : дис. ... канд. юридичних наук : 12.00.01. Одеса, 2007. 161 с.
12. Куницын И.А. Правовой статус религиозных объединений в России. Москва : Отчий дом, 2000. 464 с.
13. Щербань М.В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.01. Чернівці, 2015. 268 с.
14. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. Москва, 1942. С. 161–163.
15. Гопанчук В.С. Сімейне право України. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/713/2/>
16. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки) : автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 ; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 45 с.
17. Воронкова М.Л. Государственно-конфессиональные отношения при Патриархе Тихоне (Белавине). *Государство, церковь, право, конституционно-правовые и богословские проблемы* : материалы IX Международной научной конференции, посвященной 100-летию восстановления патриаршества и избрания святителя Тихона (Белавина) на Всероссийский Патриарший престол ; Коллектив авторов : Материалы научной конференции ; под ред. С.Н. Бабурина, А.М. Осавелюка. Москва : Книжный мир, Московский университет имени С.Ю. Витте, 2017. С. 54–63.
18. Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: опубликована в № 151 «Известий Всерос. центр. исполн. Комитета» от 19 июля 1918 г. Москва : Изд-во Всерос. центр. исполн. ком. Р., С., К. и К. депутатов, 1918. 31 с.
19. «Воинствующий безбожник». Прокурор Верховного суда СССР Петр Ананьевич Красиков. URL: <https://history.wikireading.ru/150280>
20. Ярославский Емельян Михайлович. URL: <http://istmat.info/node/52811>
21. Гула Р.В., Щурко О.М. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 рр. *Архіви України*. 2014. № 3. С. 130–137.
22. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919. Протоколы. Москва, 1959.
23. Спасенкова И.В. Православная традиция русского города 1917–1930-е гг. (На материалах Вологды) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02; 07.00.07. Вологда, 1999. 201 с.
24. Пидгайко В.Г. Антирелигиозные подразделения органов госбезопасности СССР в период между патриаршества в Русской Православной Церкви (1925–1943 гг.). «*Studia Humanitatis*». 2020. № 2. URL: <https://st-hum-ru.livejournal.com/42873.html>
25. Воззвание Патриарха Тихона к духовенству и верующим Российской Православной Церкви по поводу изъятия церковных ценностей, 15(28) февраля 1922 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/36619-vozzvanie-patriarha-tihona-k-duhovenstvu-i-veruyuschim>
26. Введенский А. И. Церковь патриарха Тихона. Москва, 1923.
27. XII съезд РКП(б). Резолюция «О постановке антирелигиозной агитации и пропаганды». URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/72877-xii-sezd-rkp-b-17-25-aprelya-1923-g-rezolyutsiya-o-postanovke-antireligioznoy-agitatsii-i-propagandy-25-aprelya-1923-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>

Prodanyuk F.M., Korchuk V.I. THE SOVIET STATE AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1917 – THE FIRST HALF OF THE 1920

The research analyzes the content, components, methods, and mechanisms of implementation of the Bolshevik atheistic model in Soviet Russia in 1917 – the first half of the 1920s. The authors emphasize that development of a secularized model of relations between the state and the church was introduced in 1917–1918 in Soviet Russia: church and monastery land ownership was abolished, as well as Russian Orthodox Church (ROC) and other churches lost their monopoly right to register civil status acts. On January 20, 1918, the Decree “On Freedom of Conscience, Church and Religious Organizations” was passed, which proclaimed the separation of church and state, as well as the separation of school and church. In December 1917 and January 1918, a number of legislative acts were approved in Soviet Russia that were to promote the gradual elimination of religious rites from the daily life of the new state.

In early 1918, the leadership of Soviet Russia preferred a confrontational model of separation of church and state, which was characterized by restrictions or complete prohibition of material and legal status of the church, pressure from government agencies on all religious associations, restrictions on freedom of conscience, control over behavior believers, etc.

In 1918 the Bolsheviks launched an offensive against the ROC. In modern historiography, researchers identify the following reasons for the struggle of the Soviet leadership against the ROC: a negative attitude towards the church and religion was part of the program of the Bolshevik Party; in November 1917, the ROC

declared its opposition to the new government; its leaders sought to preserve the status of the state church; the ROC was the bearer of an alternative ideology; the church could mobilize under its flags a large part of the population of the former Russian Empire to fight the Bolsheviks; the church had significant material and financial resources. In order to discredit and limit the influence of the ROC on the population, the Bolsheviks prepared and conducted a number of campaigns. Among them, one of the first was a campaign to “reveal the relics”. It began in 1918, and a year later became widespread. In January 1922, the Bolsheviks launched a mass campaign in Russia to seize church valuables.

In the early 1920's, the movement for the renewal of the church became widespread in the ROC. In 1923, three church currents, the “Living Church”, the “Union of Church Revival” and the “Union of Communities of the Ancient Apostolic Church” were formed.

The autocephalous movement became widespread in the national republics. It gained mass character in Georgia, Ukraine, and Finland.

An important place in the confessional policy of the Bolshevik government was given to anti-religious agitation and propaganda. Its main provisions were adopted in April 1923 at the XII Congress of the RCP (b). The Congress approved a special resolution “On the Staging of Anti-Religious Agitation and Propaganda”, which specified the main points of large-scale anti-religious propaganda activities of Bolshevik organizations. In 1923, the atheist journals “Bezbozhnik” (The Godless) and “Bezbozhnik u Stanka” (The Godless at the Workbench) appeared, the Atheist Scientific Society was established, and the League of Militant Atheist intensified its work. One of the components of anti-religious agitation and propaganda was the struggle against the celebration of religious holidays.

The Bolsheviks used various means of coercion and pressure against the priests and the leadership of the ROC: persecution, arrests and executions. The growing pressure of the Bolsheviks against the ROC and the escalation of internal conflicts in the church itself exacerbated the church-wide crisis. The arrest of Patriarch Tikhon (1923), and later his death (1925), for a long time deprived the church of the opportunity to elect a new Patriarch.

Key words: *Russian Orthodox Church, atheism, politics, Bolsheviks, religion, church.*